

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Володимир РИЧКА

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
сектор досліджень з історії Київської Русі,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

З історії міського (само)управління Київської Русі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.004>

УДК: 93/94:341.231(477-25)«9/11»

Анотація. Розглядаються питання організації міського управління в Київській Русі. **Мета статті** полягає у вивченні процесу складання форм міського управління та з'ясуванні компетенцій органів общинного (земського) й наказного врядування. **Методологічні засади** дослідження визначає універсальний принцип історизму з притаманними йому методами герменевтичних процедур і контент-аналізу мовного коду літописних текстів. **Наукова новизна.** З'ясовано юридичну й політичну ідентичності міських громад Русі. **Висновки.** Дослідженням не виявлено підтвердження самодостатності вічевих зборів городян. Віче не перетворилося на повноцінний інститут міського самоврядування. Громада могла контролювати діяльність князівської адміністрації, за нею визнавалося право вибору князя, але її адміністративна та судова муніципальна самостійність була обмеженою. Відносини князя й міської громади в киево-руські часи ще не ввібралися в міцні юридичні форми. Власницькі права князя, політична автономія міста, правовий статус городян не були захищені імунітетом. Інститут феодального імунітету як форма політичної влади складається у Східній Європі лише на зламі XIII–XIV ст. У цей час дедалі виразнішою стає участь городян у суспільно-політичному житті Галичини та Волині. У містах, де зосереджувався торгово-лихварських капітал, народжувалися якісно нові форми організації й муніципальної юрисдикції громад, що набували окремої юридичної та політичної ідентичності, ставали каталізатором появи в Південно-Західній Русі наприкінці XIII ст. притаманних стандартам європейського Заходу ознак феодалізму.

Ключові слова: Київська Русь, місто, громада, віче, князь, воєвода, органи управління, самоврядування.

Однією із помітних рис, що визначали цивілізаційне обличчя Київської Русі, була її міська агломерація – мережа укріплених потужними валами, із баштами, брамами та мурованими храмами, міст. Тут концентрувалися торгівля, ремесла, грошове господарство, містилися органи світського, церковного управління. Склалися поєднані

з атмосферою книжності та мистецьких інтересів традиції лицарства й землевласництва. Міста стали каталізатором появи нових форм організації соціальних зв'язків і суспільних комунікацій.

Урбанізаційні процеси за середньовіччя відбувалися в тісній взаємозалежності з розвитком інституту князівської влади, нерозривно пов'язаною зі своїм дружинним оточенням. Виділившись з общини, князь і його дружина засновували свої окремі поселення. Останні являли собою, власне, *дім-вогнище* військового вождя. На перших порах дружина жила з князем «на одному хлібові». Він ділив зі своїми воїнами тягар походів, захоплену в них здобич, а також стіл і дах власного дому. У раннє середньовіччя дружина була, як зазначав свого часу О.Пресняков,

«приватноправовим, особистим союзом, побудованим на спільності вогнища і хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального укладу народної общини в особливе, самодостатнє ціле. Вона має і свій устрій, свою організацію, як дім, двір пана. Ставши знаряддям королівського управління, джерелом особистого його складу, двір цей зберігає свої риси приватного, особистого дому, який, перетворюючись у королівський палац, стає центром державної сили уряду»¹.

Поняття «дому» як «двору» і «двору» як «граду» на перших порах, отже, були нероздільними.

Організовані князями поселенські структури поступово набували цивілізаційних ознак граду – укріпленого поселення, за мурами якого концентрувалася військово-дружинна й церковна еліта, купецтво, ремісники та інші дрібні виробники, чия життєдіяльність була нерозривно пов'язана з довколишньою сільськогосподарською округою. Загальна кількість міст Київської Русі в епоху володарювання Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого становила 20–25. В XI – першій половині XII ст. – 70, а від середини XI–XII до середини XIII ст. їх налічують близько 150². Із відомих за матеріалами археології приблизно 1,5 тис. укріплених поселень Русі, більша їх половина (70%) не згадуються в писемних джерелах.

Приплив людей до міст на перших порах був не хаотичним, а скеровувався князівською владою. Наприкінці X ст. Володимир Святославич залюднював збудовані ним міста на південному порубіжжі Київської Русі переселенцями з півночі: «И поча нарубати мужѣ лучшиѣ . от Словенѣ и от Кривичѣ . и от Чюди . и от Вятичѣ . и от сих насели грады»³. Після розорення половцями в 1095 р. збудованого ще Ярославом Мудрим Юр'єва, що на Росі, київський князь Святополк Ізяславич звелів «рубати город» на Вітичівському пагорбі над Дніпром і наказав переселитися до нього юр'івцям та мешканцям інших порубіжних міст, зокрема лівобережного Сакова: «Святополкъ же повелѣ рубити городъ на Витичевѣ холму в свое имя нарекъ Святополчѣ город . и повелѣ епископу Марину съ Юргевци сѣсти ту . и Засаковцемѣ и прочимѣ от инѣхъ градъ»⁴. Збудований 1116 р. князем Ярополком Володимировичем (Мономаховичем) на південній околиці Переяславської землі город Желні був залюднений забраними в полон мешканцями взятого ним «на щить» полоцького Друцька: «Ярополкъ

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X–XII ст. // *Его же. Княжое право в древней Руси: Лекции по русской истории: Киевская Русь* / Подгот. текста, ст. и прим. М.Б.Свердлова. – Москва, 1993. – С.190.

² Див.: Древняя Русь: Город, замок, село. – Москва, 1985.

³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.121.

⁴ Там же. – Стб.229.

же сруби город . Желди Дрючаномъ . ихже бѣ полонилъ»⁵. Про надання містянам фундаційних грамот згадок у писемних джерелах не знаходимо, що свідчить, очевидно, про відсутність у Русі характерних для культури феодальної Європи практик.

Міська людність Київської Русі у часи її найвищого піднесення складала 4% від загального демографічного потенціалу всієї країни – близько 12 млн⁶. Населення міст було неоднорідним як за соціальними, так і професійними та віросповідними ознаками:

«Тут перетиналися різні конфесійні, політичні, владні структури, зіштовхувалися і взаємодіяли різноманітні творчі сили. Чисельність та щільність міського населення набагато вища, ніж у селах. У них концентрувалися функції суспільства, яке поступово відривалося від аграрних занять: обмін, у тому числі предметами розкоші, технологічно складне ремесло, грошове господарство, транспорт, оскільки міські центри контролювали найважливіші шляхи сполучення. У містах зосереджувалися монументальне зодчество і зведення потужних оборонних споруд. Там розташовувалася адміністрація (світська й церковна), монастирі як центри писемності та книжності. Усі творчі імпульси виходили з міст, куди стікалися активні й рухливі колективи, талановиті майстри [...] Місто жило та розвивалося: йому не притаманна була патріархальна замкнутість; поява нових порядків передбачала людську ініціативу»⁷.

Прийнято вважати, що одним з її виявів було *віче* – форма місцевого самоуправління, що ґрунтувалося на демократичних засадах. Вічові збори городян у Київській Русі мали спонтанний характер, за ними не закріпилися якісь постійні спеціальні функції, притаманні повноцінному й дієвому інституту міського самоврядування⁸. За середньовіччя індивід уважався невід'ємною частиною групи та лише в її рамках міг діяти, навіть просто існувати як юридичний і моральний суб'єкт⁹. Колективізм середньовіччя подавляв людську ініціативу.

У літописних джерелах від 970-х рр. фіксуються звістки про міських «старійшин» («старѣишины града») і «старців градських»¹⁰. Історики минулого розпізнавали в них родоплемінну знать, наділяючи її повноваженнями міських управлінців. Сучасні дослідники вмотивовують, що це хибне, ні на чому не засноване ототожнення. Змальовуючи події і явища ранньої історії Русі, християнський книжник початку XII ст. добирав термінологію до свого «соціального» лексикону з перекладної, переважно старозаповітної лектури. Таким запозиченням для означення знатних людей у ранньому київському літописанні став термін «старци градские»¹¹. Отож було б ризиковано наділяти їх повноваженнями міських управлінців.

⁵ Ипатьевская летопись // Там же. – Т.2 [2-е изд.]. – Москва, 2001. – Стб.383.

⁶ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.202.

⁷ Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры. – Т.1 (Древняя Русь). – Москва, 2000. – С.644–645.

⁸ Про соціальний склад вічових зборів, взаємини князя та віче див. докл.: Granberg J. Veche in the chronicles of medieval Rus'; A study of functions a terminology. – Geteborg, 2004; Вилкул Т. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – Москва, 2009. – С.226–324.

⁹ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству // Киевская Русь и Польша в средние века (X–XIII вв.). – Warszawa, 2003. – С.15.

¹⁰ Див.: Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.59, 106, 125.

¹¹ Стросов В.Н. По вопросу о «старцах градских» русских летописей // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. – Т.23. – Петроград, 1918. – С.60–66. Пор.: Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.101–104; Лукин П.В. «Старцы» или «старейшие»: о терминологии славянской «племенной знати» // Славяноведение. – 2010. – №2. – С.12–30.

Управління окремими містами з волостями князі здійснювали за допомогою своїх посадників. Формування інституту посадництва в Київській Русі джерела фіксують у 940-х рр. У складеному в той час візантійським імператором Константином VII Багрянородним трактаті «Про управління імперією» повідомлялося, що в Новгороді («Немогарді») «сидів Сфендослав, син Інгора, архонта Росії»¹². Утвердившись на київському княжому столі після трагічної загибелі свого батька, Святослав відправив на князювання до Новгорода Володимира. Старшого сина Ярополка він залишив у Києві, а Олега посадив намісником у Древлянській землі з центром у місті Вручий (Овруч). Володимир Святославич, який став 982 р. великим київським князем, посадив своїх синів на князювання в Новгород, Полоцьк, Туров, Ростов, Муром, «в Деревах» (Овруч), Володимир на Волині, Тмуторокань і Смоленськ¹³. Практика призначення посадників по різних містах Русі, що закріпилася за володарювання Володимира Святославича, стала інституційною нормою.

Компетенції княжих посадників включали судово-адміністративні функції. Вони наглядали за збиранням данини та її розподілом, стягували податки і штрафи на користь князя¹⁴. Щоденні справи міського управління зосереджували у своїх руках тисяцькі, сотські та княжі тивуни. Тисяцький, що нерідко суміщав і функції князівського воєводи, був очільником міського округу – землі, а не тільки воєначальником. За термінологією літописних текстів, він «держить» тисячу чи воєводство тисячі. «Тисяча» виступає у джерелах не лише у значенні війська, військового підрозділу. Це було поняття територіальне, що означало міську округу, підпорядковану тисяцькому, який держить у ній воєводство і все управління – «уряд»¹⁵.

Разом із князівсько-воєводським у містах існувало також земське, общинне управління. Воно мало, очевидно, якусь свою адміністрацію та органи місцевого судочинства для розгляду цивільних справ. Князівська влада не перешкоджала їхній діяльності й не ставала на шлях боротьби з общиною. Навпаки, «у збереженні адміністративної самостійності громади князі вбачали гарантію недоторканності власних інтересів, оскільки громада була в той же час платіжним органом, джерелом князівських доходів і ніщо так добре не могло б зберегти їх від розкрадань намісників і волостелей, як її власна адміністративна й судова самостійність. Ось чому земство постійно брало участь в управлінні поряд із наказним»¹⁶. Таке співурядування нерідко призводило до конфлікту між князівською адміністрацією та земством. Особливо в тих випадках, коли воно емоційно і спонтанно бралось самостійно вирішувати ситуативні питання воєнно-політичного характеру.

Такою була колізія 1068 р. в Києві. Після поразки в битві з половцями об'єднаних загонів князів Ярославичів (Ізяслава, Святослава, Всеволода), «люди Киевстии прибігоша Киеву . и ствриша вѣче на торговище . и рѣша пославшеся ко князю . се Половци росулися по земли . даи княже оружье и кони . и еше бьемся с ними». Київський князь Ізяслав не дослухався до думки громади, а воєвода Коснячко уникав зустрічі з людьми, котрі з віча прийшли до його двору «и не обретша его»¹⁷. Заворушення скінчилися погромом княжого двору і втечею Ізяслава Ярославича. Кияни проголосили своїм князем звільненого ними з в'язниці Всеслава Полоцького.

¹² Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – Москва, 1991. – С.50–51.

¹³ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.121.

¹⁴ Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С.219.

¹⁵ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси... – С.145.

¹⁶ Ивановский В.В. Русское государственное право. – Т.1: Верховная власть и её органы. – Ч.2: Местные установления. – Казань, 1898. – С.22.

¹⁷ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.170–171.

А ось у взятому 1146 р. в облогу коаліцією київського князя Всеволода Ольговича галицькому місті Звенигороді вічове зібрання городян зазнало поразки. Його волевиявлення було жорстоко придушене воеводою галицького князя Володимирка Володаревича: «[...] створиша вѣче Звенигородъчи . хотяче ся передати и бѣ у нихъ воевода Володимиръ моуж Иванъ Халдѣвичъ . изома оу нихъ моужи з . и оуби я и кождо ихъ перетень наполю поверже . я . ись града . тем и загрози имъ . и начаша ся Звенигородъци отолѣ бити безъ лъсти»¹⁸. Звенигородський воевода діяв швидко й рішуче. Він схопив трьох мужів із тих, що були на вічі, убив їх, і кожного з них, перетнутого навпіл мечем, викинув за міські мури. Після цього городяни почали битися «без обману». Загасивши пожежу на міських укріпленнях, вони витримали ворожу атаку й уникнули захоплення міста.

Громада подеколи могла контролювати діяльність князівської адміністрації й за нею визнавалося право вибору князя. Але останній переважно здобував «стіл» не на підставі вибору, а спадщиною, або через умову з князями¹⁹. Набуття власницьких прав на місто на підставі спадкоємства будемо називати «дідичним правом» князя. У літописному узусу воно виявляється у формулі «вы есте людие дѣда моего . и отца моего». Наприклад, коли князь Ізяслав Мстиславич у 1150 р. підійшов зі своїм військом під Дорогобуж, який прибрав до своїх рук його суперник у змаганнях за київський стіл Юрій Долгорукий, він заявив городянам: «Вы есте людие дѣда моего . и отца моего а Бог вы помози». Громада погодилася з цим. Так само визнали право Ізяслава й мешканці Корчеська: «Корчане же вышедшее с радостью и поклонилися ему»²⁰. Натомість Юрія Долгорукого, який став зі своїм військом біля київського Білгорода в 1151 р. й заявив: «Вы есте людие мои . а отворите ми градъ», городяни не прийняли, відповівши йому: «А Киевъ ти ся кое отворилъ . а князь нашъ Вячьславъ Изяславъ . и Ростиславъ»²¹. Юрій не був князем-дідичем, а прагнув утвердити своє панування над містом шляхом адміністративного примусу.

Так само не прийняли мешканці волинського Червена дорогобужського князя Володимира Андрійовича, який 1157 р., «подъеха [...] подъ городъ . и нача молвити . я есмь не ратью пришель к вамъ . зане есте люди милии отцю моему а азъ вамъ свои княжич . а отворитесь». У відповідь хтось із міських стін «потягнувъ стрѣлою», цілячись тому в горло, але Бог, стверджує літописець, заступив його від смерті, «и ту гнѣвы повелѣ воевати много»²². Повертаючись у 1240 р. з Польщі в розорену монголами Русь, Данило Галицький хотів увійти в Дорогичин, але городяни супротивилися наміру князя. Своє право володарювати тут він обґрунтовував тим, що «се былъ градъ наш . и отецъ наших . вы же не изволиста внити в он»²³. Конвертувати своє дідичне право в панування через відсутність інструментів військово-адміністративного примусу й підтримки громади князеві не вдалося.

«Дідичне право» на володіння містом у киево-руські часи ще не ввібралося в міцні юридичні форми. Відносини князя і міської громади вирізнялися невизначеністю. Городяни здебільшого змушені були коритися волі сильнішого володаря, який силою («копьем») міг завигащати добути чуже місто, учинити грабіж, привласнити прибутки від визиску прилеглої волості. Але міг і поплатися життям за подібні вчинки, як це сталося у випадку князя Ізяслава Володимировича 1096 р. Цей Мономахів син княжив

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.320.

¹⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.3: До року 1340. – К., 1993. – С.222.

²⁰ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.410.

²¹ Там же. – Стб.433.

²² Там же. – Стб.487.

²³ Там же. – Стб.788.

у закутному Курську. Сподіваючись, мабуть, на заступництво батька, надумав і відібрав у чернігівського князя Олега Святославича Муром. Той не міг йому цього подарувати. Прийшовши до брата Давида у Смоленськ, Олег зібрав воїв і рушив під Муром, кажучи до Ізяслава: «Иди в волость отца своего Ростову . а то (себто Муром – *В.Р.*) есть волость отца моего . да хочю ту сѣдя порядъ створити со отцомъ твоим . се бо мя выгналъ из города отца моего . а ты ли ми здѣ хлѣба моего же не хоцещи дати»²⁴. Та Ізяслав не дослухався до цього резону, поклавшись на «множество воїв». У битві, що зав'язалася на лузі під мурами міста 6 вересня 1096 р., він наклав головою. Олег увійшов у відчинені городянами ворота Мурому, «и прияша и горожане». Відтак, окрилений перемогою, кинувся прибирати до своїх рук ще й Суздаль із Ростовом: «И перея всю землю Муромску и Ростовську . и посажа посадники по городом . и дани поча брати»²⁵.

Ізяславів брат – новгородський князь Мстислав Володимирович – запропонував Олегу, своєму хреснику (хрещеному батькові) залагодити цей конфлікт миром, переказуючи йому: «Иди ис Суздаля Мурому а в чюжеи волости не сѣди . и азъ пошлю молитися с дружиною своею къ отцю своему . и смирю тя со отцемъ мои . аще и брата моего убилъ еси то есть недивно в ратех бо и цари и мужи погибають»²⁶. Але Олег замишляв ще й захопити Новгород. Утім здолати Мстислава, якому батько відправив на допомогу сина В'ячеслава з половцями, йому не вдалося.

У своєму посланні (грамоті) до Олега Святославича, Володимир Мономах визнавав право останнього на Муром, але просив не ласитися на суздальські волості. «Хіба тобі зле, – питався Мономах, – що ото сидить у Суздалі син твій хресний Ізяслав із малим братом Юрієм, хліб їдять дідівський, а ти сидиш у своїм княжінні. Про нього і дбай» («или ти лихое . да то сѣдитъ . сын твои хрестныи с малым братомъ своимъ хлѣбъ ѣдучи дѣдень . а ты сѣдиши в своемъ а о се ся ряди»)»²⁷.

На з'їзді князів 1097 р. в Любечі було вирішено покласти край подібним «рейдерським захопленням»:

«Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце . и блюдем Рускыѣ земли . кождо да держитъ отчину свою: Святополкъ Кыевъ . Изяславъ Володимир Всеволожъ . Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославъ . а им же роздаятъ Всеволодъ города: Давиду Володимиръ . Ростиславичема Перемышль . Володареви Теребовль Василкови . и на том цѣловаша крестъ : да аще кто отселѣ на кого будетъ . то на того будем вси . и крестъ честныи»²⁸.

Рішення Любецького з'їзду мали суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з іншого – юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим²⁹.

Інспіроване, відразу ж по цій угоді, володимирським князем Давидом Ігоревичем осліплення Василька Теребовлянського призвело до нових усобиць, заручниками яких стали, передусім, городяни. Восени 1097 р. Василько, який прагнув помстися своєму кривдникові Давидові Ігоревичу, разом зі своїм братом – перемишльським князем Володарем Ростиславичем рушили війною на Давида, котрий замкнувся у своєму

²⁴ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.236–237.

²⁵ Там же. – Стб.237.

²⁶ Там же. – Стб.237–238.

²⁷ Там же. – Стб.254.

²⁸ Там же. – Стб.256–257.

²⁹ Толочко П.П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернівці, 1997. – С.11–13.

Володимирі на Волині. По дорозі Ростиславичі запалили належне останньому місту Всеволож. Усіх городян, які вибігли з-за валів, за наказом Василька порубано мечами: «И створи Василко мщенье на людехъ неповинных . и пролья кров неповинну»³⁰. Перед мешканцям Володимира вони поставили вимогу видати їм ворогів своїх – княжих мужів Туряка, Лазаря й Василя, які підбурили Давида на осліплення Василька: «Да аще хочете за сих битися . да се мы готови . а любо дайте врагы наша». Городяни скликали віче, «и рѣща Давыдови людье: выдаи мужи сия . не бьемъся за сихъ . а за тя битися можем . аще ли то отворим врата граду . а сам промышляи о собѣ»³¹. Давид змушений був видати тих лихих радників. Наступного дня, на зорях, їх повісили біля города, а потім, утиснутих мотузками за шії, розстріляли з луків.

Міське населення Київської Русі в літописних текстах не індивідуалізоване. Довідуємося про те, що його складали різні сімейні, соціальні, професійні групи й етноконфесійні співтовариства. Передаючи у володіння князеві Мстиславові Даниловичу місто Володимир і все своє князівство, тяжко хворий Володимир Василькович скликав у 1287 р. до церкви Св. Богородиці «бояры Володимѣрскыя . брата своего . и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ . и повелѣ передо всеми чести грамотоу братноу о даньи землѣ и всех городов . и стольного города Володимѣра . и слышаша вси от мала и до велика»³². «Містичами» Галицько-Волинський літопис іменує у Володимирі на Волині ту частину городян німецького походження, що жили на маґдебурзькому праві³³. Крім того, на рубежі 1280–1290-х рр. у місті компактно проживали й інші іноетнічні групи купців і лихварів: «Соурожьцѣ и Новгородци и Жидове»³⁴. Але «все множество Володимерчев» визначали вкорінені в місцеві традиції люди зі звичним для них укладом життя.

На загальних зібраннях городяни як колективний суб'єкт висловлювали загальну волю шляхом акламації. Під схвальні вигуки містян відбулося, наприклад, вокняжіння Данила Романовича в Галичі 1236 р. Скориставшись відсутністю в місті князя Ростислава Михайловича, який утримував цей стіл, галичани прославили Данила: «Воскликноувше рѣша яко се есть держатель нашъ Богом даныи . и поустишася яко дѣти ко отцю . яко пчелы к матцѣ . яко жажжющи воды ко источникуу». Князівські урядники, залишені Ростиславом у місті, мусили скоритися волі громади. Єпископ Артемій і двірський Григорій хотіли зашкодити Данилові ввійти до Галича, але побачивши, що вдвох їм не утримати город, вони вдали приязнь і рушили назустріч Данилові зі сльозами на очах та усміхненими обличчями, «лижюща оуста своя . яко не имѣща власти княженья своего . рѣста же с нужею . прииди княже Данило приими градъ»³⁵. Ростислав подався був до Галича, але, тверезо зваживши свої сили, подався «в Угри».

Прихильний Данилові Романовичу літописець знав, що галицька громада віддавна не раз зраджувала одного князя й ініціювала запросини іншого. Така нагода випала 1145 р. Коли галицький князь Володимирко Володаревич після різдвяних святкувань пішов на лови до Тисмениці, вони послали до Звенигорода по Івана Ростиславича, «и въведоша к собѣ в Галичь»³⁶. Іванко був репрезентантом старшої лінії княжого дому Ростиславичів, але зостався при самій Звенигородській волості. Володимир вигнав небожа з Галича. Незважаючи на те, що містяни, за

³⁰ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.242.

³¹ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.268.

³² Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.905.

³³ Толочко А.П. Летописные «горожане» и «местичи» // Восточная Европа в древности и средневековье: Политические институты и верховная власть: XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 16–18 апреля 2007 г.): Мат. конф. – Москва, 2007. – С.257–261.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.920.

³⁵ Там же. – Стб.777–778.

³⁶ Там же. – Стб.316.

словами літописця, були покарані Володимиром «лютою карою», у 1159 р., за княжіння Ярослава Володимировича (Осмомисла) вони ініціювали нову спробу посадовити Івана в Галичі, «веляче ему всѣсти на конѣ . и тѣмъ словом пооущивають его к собѣ . рекуче толико яви стягы . и мы отступимъ от Ярослава»³⁷.

Відчуження між князем і громадою в Галичі нерідко набувало крайніх форм. На початку 1170-х рр. галицькі бояри стратили (спалили) цивільну дружину свого князя Ярослава Осмомисла, яку зневажливо називали Настаською, а їхнього сина Олега вигнали³⁸. Звісно, не моральністю князя, не його позашлюбною пристрастю переймалися вони – обурення викликало призначення на урядницькі посади родичів Анастасії, що обмежило вплив місцевих боярських родин на державні справи. Так само затято вони чинили тиск і на його сина – Володимира Ярославича. Той, собі на лихо, «поя оу попа жену и постави собѣ женоу»³⁹. Аби замаскувати справжню причину своєї неприязні («доумы не любяшеть с моужи своими»), галицькі бояри, підбурювані Романом Мстиславичем, котрий ласився на галицький стіл, повстали проти свого князя, кажучи, «мы не на тя восталѣ есмы . но не хотимъ кланятися попадѣи . а хотимъ ю оубити . а ты гдѣ хочешъ тоу за тя поимемъ [...] и симъ емоу пригрозиша»⁴⁰. Знали, що Володимир по-справжньому любив цю жінку й дітей, що вона йому народила. Він і не відрікся від них, а разом із сім'єю подався шукати допомоги в угорського короля.

Переговорний процес князя з мешканцями міста у викладі джерел не містить виразної персоніфікації городян. Зазвичай володар має справу з безіменними «мужами градськими», які ще виступають під означеннями «добрие», «лепшие», «нарочитие» тощо. На ім'я літописцям були здебільшого відомі князівські управлінці. Коли Володимир Мстиславич дізнався про те, що наприкінці 1170 р. помер дорогобужський князь Володимир Андрійович, він поквапився прибрати до своїх рук Дорогобуж. Проте дружинники покійного правителя не пустили його до города. Тоді він відправив послів до них і воєводи Славна Борисовича, кажучи:

«Цѣлюу к вам крѣсть . и к княгини вашей . якоже ни на вас не позрѣти лихомъ . ни на ятровь свою . ни на села сѣ . ни ино ничтоже . и цѣлова крестъ к нима . и вниде въ градъ . и переступи крестное цѣлование съ заутрѣ . такъ бо бѣше ко всеи братии своєї вертливъ . не оуправливаше к нимъ крестного цѣлования . и оуклонися на имѣние и на села . и на стада . Андрѣевича и погна княгиню из города»⁴¹.

Володимир Мстиславич брутально знехтував правами вдови Володимира Андрійовича. Проте, якщо вона не постриглася у черниці чи не вийшла вдруге заміж, як засвідчує випадок онуки київського князя Ізяслава Ярославича, не втратила нерухомості. По смерті свого чоловіка – полоцького князя Гліба Всеславича, ця ще досить молода набожна жінка знайшла можливість віддати 100 гривень срібла та 50 гривень золота до церкви Св. Богородиці Печерського монастиря в Києві. А по своїй смерті, що спостигла її 1158 р. на 74-му році життя, передала тестаментом до обителі 5 сіл із челяддю та решту всього – аж до повоя (покривало на голову), належного їй майна: «Си бо блаженная княгини . велику имѣяше любовь . съ князем своим . к святѣи Богородици и къ

³⁷ Там же. – Стб.498–499.

³⁸ Див.: Там же. – Стб.564.

³⁹ Там же. – Стб.659.

⁴⁰ Там же. – Стб.660.

⁴¹ Там же. – Стб.546–547.

отцю Феодосью [...] Глѣбъ же вда въ животѣ своемъ . съ княгинею . 600 гривень серебра и 50 гривень золота . а по княжи животѣ княгини вда 100 гривень серебра а 50 гривень золота . а по своем животѣ вда княгини 5 селъ и съ челядью . и все да и до повоя»⁴².

Княгиня не стала, як вважають деякі дослідники, по смерті свого чоловіка повноправною володаркою княжого престолу в Полоцьку («сѣдѣвше по князи своемъ»)⁴³, а довгих сорок років удовувала та, як видно, не бідувала, маючи такі статки. Завдяки щедрим жертвам цієї родини «блаженна» княгиня була похована біля свого чоловіка в Печерському монастирі в головах св. Феодосія.

Водночас не слід беззастережно заперечувати практику жіночого правління в містах Київської Русі. Так, згідно із заповітом волинського князя Володимира Васильковича, його дружина отримала у володіння місто Кобрин «и с людьми и з данью . како при мнѣ даяли тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моєи», а також чотири села – Городел «с мытом», Садове, Сомино, Березовичі, а також «и манастирь свои Апостолы же создахи и своею силою». Княгиня могла вільно розпоряджатися цими володіннями та своєю подальшою долею: «А княгини моа, – ідеться у грамоті Володимира, – по моемъ животѣ оже восхочетъ в черничѣ поити поидетъ . аже не восхочетъ ити . а како еи любо . мнѣ не воставши смотритъ что кто иметъ чинити . по моемъ животѣ»⁴⁴.

Вакуум князівської влади в місті порушував нормальний триб життя. Кончина носіїв вищої сакральної та політичної влади в епоху середньовіччя сприймалася як катастрофічний розрив потоку часу, його зупинка: «Влада володаря передбачала і владу над часом, а тому його смерть породжувала нестерпну ситуацію, коли час виявлявся розірваним та анігільованим [...] зі смертю монарха, харизматичної величини, обривався потік часу, адже час життя соціуму втілювався в особі володаря й, відповідно, обривався з його смертю»⁴⁵. Із відходом правителя, наділеного за життя цією харизмою і сакральними функціями, завдяки яким підтримувалася рівновага та благополуччя, у житті спільноти наставав хаос і безладдя – не дотримувалися закони, громадський порядок та елементарні устої соціуму.

Подібні експеси, узагальнені М.Бойцовим на матеріалах західноєвропейського середньовіччя⁴⁶, мали місце й у Київській Русі. Під час заворушень у Києві, викликаних смертю князя Святополка Ізяславича, що сталася 16 квітня 1137 р., кияни рушили грабувати двори княжих достойників та іновірів-євреїв: «Разъграбиша дворъ Путятинъ, тысячкого, идоша на Жида и разграбиша я»⁴⁷. Багаті садиби іновірів викликали заздрість у плебсу, який у період безвладдя піддавався спокусі їх безкарного грабунку. У критичний для влади момент київські мужі змушені були звернутися до Володимира Мономаха, що князював тоді в Переяславі Руському, із пропозицією посісти великокнязівський престол: «Поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвижется, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и Жида грабити, и паки ти поидутъ на ятровь твою и на бояры, и на манастирь, и будеши отвѣтъ имѣль, княже, оже ти манастирь разъграбятъ»⁴⁸. Лише після того, як Володимир Мономах прибув до міста, тут відновилися порядок і громадський спокій.

⁴² Там же. – Стб.492–493.

⁴³ *García de la Puente I. Gleb of Minsk's Widow: Neglected Evidence on Rule of a Woman in Rus'ian History // Russian History. – 2012. – 39(3). – P.347–378.*

⁴⁴ *Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.904.*

⁴⁵ *Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Одиссей: Человек в истории. – Москва, 2003. – С.235.*

⁴⁶ *Бойцов М.А. Ограбление мёртвых государей как всеобщее увлечение // Казус 2002: Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.4. – Москва, 2002. – С.137–201; Его же. Погребение: 3: Погребение государей // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.369–372.*

⁴⁷ *Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.275.*

⁴⁸ Там же. – Стб.276.

Коли в ніч на 16 травня 1177 р. в Києві помер Юрій Долгорукий, городяни поспішили не у церкву, де поклали бездиханне тіло князя, а чимдуж заходилися грабувати його маєтності: «Заутра в четвергъ положиша оу монастыри святого Спаса и много зла створися въ тѣ день: разграбиша дворъ его красныи и другии дворъ его за Днѣпромъ . разграбиша . его же звашеть самъ Раемъ . и Василковъ дворъ . сына его разграбиша в городѣ . избивахуть Суждалци по городомъ и по селомъ . а товаръ ихъ грабаче»⁴⁹.

Неабияке сум'яття серед городян на Суздальщині спричинила смерть сина Юрія Долгорукого – Андрія Боголюбського, котрого було підступно вбито у червневу ніч 1175 р. Ще не встигли крилошани з тамтешнім ігуменом Арсенієм завершити похоронну відправу, як люди кинулися грабувати маєтності свого покійного володаря:

«Горожанѣ же Боголюбци рограбиша домъ княж . и дѣлатели (запрошених Андрієм іноземних майстрів – В.Р.) иже бяху пришли . к дѣлу . золото и сребро . порты и паволоки . имѣние . ему же не бѣ числа и много зла створися в . волости его . посадниковъ и тивуновъ дома пограбиша . а самѣхъ и дѣтскихъ его и мечники избиша . а дома ихъ пограбиша . не вѣдуще глаголемаго идеже законъ ту и обидѣ много (Рим.4:15) грабители же и ись сель приходяче грѣяху . тако же и Володимѣри . оли же поча ходити Микулиця со святою Богородицею . в ризах по городу . тожъ почаша не грабити»⁵⁰.

Подібні літописні звістки свого часу викликали ентузіазм у представників радянської історіографії, адже добре надавалися для ілюстрування постульованих нею «ви-явів соціального невдоволення народних мас». Насправді ці безлади не мають нічого спільного з «класовою» чи «антифеодальною» боротьбою:

«У заворушеннях “народних мас”, що наставали відразу після смерті князя, не варто добачати негативну оцінку людьми “якості” його правління – вони нападали на *детських і мечників* швидше за все не з “соціального протесту” або ж, принаймні, не тільки через це. І городяни, і сільські жителі вирушають грабувати палати князя в Боголюбові, його княж-двір і двори його людей у Володимирі, тільки-но усвідомлюють, що “влади немає”. Жертвами виявляються “люди князя”, не включені до місцевих, укорінених співтовариств: його особисто залежні міністеріали, але також іноземці, які перебували під прямим заступництвом Андрія»⁵¹.

Таким чином, «зупинка часу», спричинена смертю володаря, сприймалася за середньовіччя як катастрофа:

«У соціально-психологічній обстановці тієї епохи, насиченій есхатологічними очікуваннями й побоюваннями, смерть володаря могла бути сприйнята як завершальний акт людської історії. Наступав свого роду *кінець світу*, і охоплені панікою віруючі перевертають із ніг на голову всі встановлені раніше порядки [...] Час ніби звихнувся, вийшов зі своїх суглобів, утратив зв'язок із минулим і майбутнім – іншими словами, зупинився та анігілювався»⁵².

⁴⁹ Там же. – Стб.489.

⁵⁰ Там же. – Стб.592.

⁵¹ Бойцов М.А. Отграбление мёртвых государей как всеобщее увлечение. – С.178.

⁵² Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. – С.236.

Утвердження на великокнязівському престолі нового володаря відновлювало звичний плин часу, а з ним і порядок та спокій у житті міської спільноти. Проте життя городян спливало у тривожному очікуванні нових перемін. Отримане тим чи іншим князем місто на умовах домовленості з верховним сюзереном не гарантувало їх дотримання. Так, ставши великим князем київським Володимир Мономах якийсь час визнавав право свого небожа Ярослава Святополковича на володіння містом Володимиром на Волині. Але невдовзі Мономах порушив угоду й посадив у Володимирі свого сина, а після смерті останнього – іншого свого ж таки сина. У такий спосіб він хотів міцніше прив'язати Волинь до Київщини, зробити її частиною великокнязівського домену. Утративши в 1118 р. Володимир з усіма волинськими волостями, Ярослав подався шукати помочі в Угорщині та Польщі. У 1124 р. він прийшов на Волинь із союзними йому уграми, ляхами й чехами, а також із Володарем та Васильком Ростиславичами. Місто, в якому зачинився Андрій Володимирович, було взяте в облогу. Ярослав, сподіваючись на власне право на нього та на своє велике військо, їздив попід стінами й так промовляв до Андрія та городян: «То естъ градъ мои оже ся не отворите . ни выидете с поклономъ то оузрите . завтра приступлю къ граду и възму городъ»⁵³. Побояючись, аби містяни не відчинили брами, вірні сімейству Мономаха вояки підстерegli Ярослава, коли він повертався від города з малою дружиною і пробили йому груди списами. Власницькі права Святополкового сина, як і багатьох інших князів, політична автономія міст, юридичний статус городян не були, вочевидь, захищені імунітетом. Інститут феодального імунітету як форма політичної влади склався у Східній Європі лише на рубежі XIII–XIV ст., а імунітетні муніципальні грамоти ввійшли у практику ще пізніше.

Найбільш розвиненими економічно та політично активними були громади в Новгороді й Києві, який дуже вирізнявся з-поміж інших тогочасних великих міст, адже у часи розквіту тут мешкали майже 50 тис. осіб⁵⁴. Київ став важливим комерційним і релігійним центром, місцем концентрації торгівельного й фінансового капіталів. Тут знаходилися садиби заможних дружинників-землевласників, купців і лихварів. Саме їхньої підтримки шукав князь Ярослав Ізяславич у 1173 р. Увійшовши в пограбований чернігівським Ольговичами Київ він заявив у гніві киянам: «Промышляйте чемъ выкупити княгиню и детей», яких Святослав Всеволодович схопив і відправив до Чернігова, сподіваючись узяти за них викуп. Ярослав обклав податтю не тільки купців, але й духівництво: «Игумены и попы и черньѣ . Латину и гостѣ и затвори всѣ Кыяны»⁵⁵.

За підрахунками М.Грушевського, від середини XI ст. до монгольської інвазії 1240-х рр. у джерелах зафіксовано близько півсотні змін князів на київському столі, а від 1068 до 1200/1201 рр., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади – до сорока. Із того всього

«громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликало на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»⁵⁶.

⁵³ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.287.

⁵⁴ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.200.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.579.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.212.

Ці умови не обмежували прав київського князя в його політичному й адміністративному управлінні та аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгороду зі своїми князями.

Креативною була і громада Полоцька. У 1151 р. полочани виступили проти свого князя Рогволода Борисовича. Його схопили й відіслали до Мінська, де тримали в неволі, а до себе запросили Ростислава Глібовича: «Яша Полотчане Рогъволода Борисовича князя своего и послаша Мѣньску и ту и держаша оу велицѣх нужи . а Глѣбовича к собѣ оуведоша . и прислашася Полотъчане къ Святославу Ольговичю с любовью яко имѣти отцомъ собѣ и ходити в послушаньи его . и на том целоваша хрест»⁵⁷.

Проте Рогволод не змирився. У 1159 р., за свідченням Київського літопису, «идеє Рогволодъ . Борисовичъ . от Святослава от Ольговича . искать собѣ волости . поемъ полкъ Святославль . зане не створиша ему милости ему братья его . вземше под . ним волость его и жизнь его всю». Рогволод рушив до Слуцька,

«и нача слатися ко Дрючаномъ . Дрючане же ради . быша ему м приѣздяче к нему вябчут и к собѣ . рекуче поѣди княже не стряпаи ради есме тобѣ . аче ны ся и дѣтьми бити за тя . а рад за тя ю и выѣхаша противу ему более зоо лодии . Дрючанъ и Полчанъ и вниде в городъ с честию великою . и ради быша ему людие . а Глѣба Ростиславича выгнаша . а дворъ его разграбиша . горожане . и дружину его»⁵⁸.

Гліб повернувся до свого батька Ростислава Глібовича в Полоцьк. Тим часом полочани вчинили заколот, «бо хотяху Рогволода». Ростислав ледве втихомирив городян, одарюючи їх та приводячи до присяги. Затим він зі своїми братами рушив на Рогволода, який зачинився у Друцьку. Після недовгої битви «створи миръ . Ростиславъ с Рогволодомъ . и целоваша хрест . межи собою . и придаста волости Рогъволоду»⁵⁹. Однак цей мир тривав недовго. У тому ж 1159 р., «свѣтъ золь свѣщаша на князя своего Полочане . на Ростислава на Глѣбовича . и тако приступиша хрестное цѣлование». Раніше вони присягалися («на том бо цѣловали бяше хрестъ к нему»), «яко ты наш князь еси . и даи ны Богъ с тобою пожити . извѣта никакогоже до тебе доложити». Городяни надумали розірвати цю угоду з Ростиславом, але не заявили йому про це у вічі, натомість

«послаша в тайнѣ к Рогъволоду . Борисовичю Дрютьску . рекуче ему княже наш съгрѣшили есмь к Богу и к тобі . оже вѣстахомъ на тя . без вины . и жизнь твою . всю разазграбихомъ . и твоя дружины . а самого емше выдахомъ тя Глѣбовичем на великую муку . да аще нене помянеши всего того . оже створихом своимъ безумиемъ . и хрестъ к нам целуючи то мы людие твое . а ты еси нашъ князь а Ростислава ти емше . вдамы в ручѣ . а еже хочещи то створиша ему»⁶⁰.

Вони мали намір схопити Ростислава під час празничкової братчини, улаштованої ними на Петрів день. Але той, дізнавшись про ці наміри, поїхав до них, надягнувши під одержу броню: «Он же ѣха к ним изволочивъся въ бронѣ . под порты . и не смѣша на нь дъръзнути»⁶¹. Ростислав не став випробовувати долю й пішов із військом до

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.445–446.

⁵⁸ Там же. – Стб.493.

⁵⁹ Там же. – Стб.494.

⁶⁰ Там же. – Стб.494–495.

⁶¹ Там же. – Стб.495.

брата Володаря в Мінськ. При цьому він помстився полочанам, «много зла створи волости . Полотьской воюя и скоты . и челядью». Це дає підстави обережно припустити, що політична міць провідної верстви полочан була оперта на прибутки, що їх приносили їхні замські володіння з селами, залюдненими залежними селянами, котрі обробляли землю й випасали їхні гурти худоби, що складали «всю жизнь» заможних городян.

Утвердившись у Полоцьку, «на столѣ дѣда своего и отца своего», Рогволод спробував було прибрати до своїх рук і Мінськ, але після безуспішної десятиденної облоги змушений був удовольнитися мирною угодою. Проте він і в майбутньому не раз ласитиметься на це місто. Його військові авантюри спричинили багато жертв серед полочан, через що після поразки під Городцем у 1162 р. в битві з військом Володаря Глібовича він утік до Слуцька, а потім зачинився у Друцьку. До Полоцька йти не посмів, «за неже множество погибе Полочанъ»⁶². Останні проголосили своїм князем Всеслава Васильковича.

Розгойдувана міжкнязівськими уособностями політична карусель не могла не вплинути на формування менталітету населення середньовічного міста. Якщо для селян воно хоч і давало якусь надію на захист та притулок, але «кидало ненависну тінь на їхнє життя, то силует величних міських будівель, інструмент і символ панування багатіїв у місті, народжував у міського люду змішані почуття, в яких переважали гордість і захоплення. Міська спільнота зуміла створити цінності певною мірою спільні для всіх жителів, – цінності естетичні, культурні, духовні»⁶³. Їхня урбаністична потуга пробуджувала й енергію давньоруського міста, сприяла появі правових засад, що нормували відносини між князем та городянами, зміцнювала почуття їхньої муніципальної гідності.

Вербальні домовленості, досягнуті між князем і городянами, очевидно, фіксувалися в так званих «цѣловальних» або хресних грамотах, які склалися після присягання на хресті. На основі аналізу мовних особливостей літописних текстів В.Франчук установила спорідненість цих «хресних» грамот, згаданих у літописанні XII ст., з автентичними договірними документами більш пізнього періоду⁶⁴. Однак при складанні літописів їхні укладачі суттєво поперероблювали тексти цих документів, через що вони дають уявлення більше про свій зміст, ніж про внутрішню структуру.

Незважаючи на моральні застороги з боку духовництва «сступити», тобто скласти з себе «цілування» і «вськинути» – повернути саму хресну грамоту було буденним явищем. Інших правових документів, що регулювали відносини князя й городян у давньоруських джерелах, які відбивають події XI – кінця XII ст., не зафіксовано. Їм невідомі такі види договірних грамот, як-от «купчая», «жаловальная», «закладная», «безсудная», «береженная», «вскладная», «розметная»⁶⁵, що набули поширення у правовій практиці на сході Європи у XIV–XVI ст. Щоправда, складені наприкінці XIII ст. канцеляристами волинського князя Володимира Васильковича документи набувають виразних ознак договірних (докончальних) грамот. Коли 1288 р. Юрій Львович надіслав посла до Володимира Васильковича просити у стрія свого й сюзерена Берестія, скаржачись на Мстислава («отнимает оу мене города . что ми бы дал . Белзь . и Червень . и Холмъ . а велить ми быти в Дорогочынъ . и в Мѣлницѣ . а бую челом Богу и тебе строеви своему . даи мне господине Берестие то бы мѣ с полоу

⁶² Там же. – Стб.519.

⁶³ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. – Москва 1992. – С.273.

⁶⁴ Франчук В.Ю. Киевская летопись (Состав и источники в лингвистическом освещении). – К., 1986. – С.113–122.

⁶⁵ Див. докл.: Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.580–583.

было»), Володимир рішуче відмовив, кажучи йому: «Не дамъ . вѣдаешъ сам . оже я не двою рѣчю . ни я пакъ ложь былъ . а Богъ вѣдаеть . и вся подѣнебесная . не могу *поручити рядоу* . что есть *докончалъ* с братом своимъ . Мстиславомъ . дал есмь емоу землю свою всю . и городаы и *грамоты есмь написалъ*»⁶⁶.

Свідчення про цей договір-ряд волинського князя Володимира Васильковича з сином Данила Галицького Мстиславом про передачу останньому Волині заслуговують на особливу увагу. У 1287 р. тяжко хворий Володимир заявив, «брате видишь мою немощь . оже не могуу а ни оу мене дѣтии . а даю тобѣ братоу своему . землю свою всю и городаы по своїм животѣ . а се ти даю при царих . и при его рядьцахъ»⁶⁷. Свідками цієї угоди й поручителя виступали монгольські хани Телебуга та Алгуй. Зміст грамоти було доведено до відома городян: «И приѣха Володимѣрь . ѣха во епископию ко святѣи Богородици . и созва бояры Володимѣрьския . брата своего . и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ . и повелѣ предо всеми чести грамоту братноу о даньи землѣ и всѣхъ городов . и стольного города Володимѣря»⁶⁸.

Городяни не були пасивним об'єктом договірної процесу. Із припливом до Володимира, інших міст Волині населення німецького походження народжувалися якісно нові форми організації та муніципальної юрисдикції громад, що набували окремої юридичної й політичної ідентичності – їхній статус було визначено та закріплено особливим міським правом⁶⁹. Через що дедалі виразнішою ставала участь городян у суспільно-політичному житті Галичини й Волині. Міста, в яких зосереджувався захищений нормами муніципального права торгово-лихварських капітал, стали каталізатором появи в Південно-Західній Русі наприкінці XIII ст. притаманних стандартам європейського Заходу ознак феодалізму.

REFERENCES

- Bojtsov, M.A. (2002). Ograblenie mertvykh gosudarej kak vseobshchee uvlechenie. *Kazus 2002: Individualnoe i unikalnoe v istorii*, 4. Moskva. [in Russian].
- Darkevich, V.P. (2000). "Gradske lyudi" Drevnej Rusi: XI–XIII vv. *Iz istorii russkoj kultury*, 1 (*Drevnaya Rus*). Moskva. [in Russian].
- Franchuk, V.Yu. (1986). *Kievskaya letopis (Sostav i istochniki v lingvisticheskom osveshchenii)*. Kiev. [in Russian].
- Garcia de la Puente, I. (2012). Gleb of Minsk's Widow: Neglected Evidence on Rule of a Woman in Rus'ian History. *Russian History*, 39(3).
- Granberg, J. (2004). *Veche in the chronicles of medieval Rus': A study of functions a terminology*. Geteborg.
- Gurevich, A.Ya. (2003). "Vremya vyikhnulos": poruganie umershego pravatelya. *Odissey: Chelovek v istorii*. Moskva. [in Russian].
- Hrushevskiy, M.S. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn., T.3: Do roku 1340*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Le Goff, Zh. (1992). *Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada*. Moskva. [in Russian].
- Lukin, P.V. (2010). "Startsy" ili "starejshie": o terminologii slavyanskoj "plemennomj znati". *Slavyanovedenie*, 2. Moskva. [in Russian].
- Modzolevski, K. (2003). Ot varvarskikh plemen k varvarskomu gosudarstvu. *Kievskaya Rus i Polsha v srednie veka (X–XIII vv.)*. Varshava. [in Russian].
- Presnyakov, A.E. (1993). *Knyazhoe pravo v drevnej Rusi: Lektsii po russkoj istorii*. *Kievskaya Rus / Podgot. teksta, stati i primech. M.B.Sverdlova*. Moskva. [in Russian].
- Sverdlov, M.B. (1983). *Genezis i struktura feodalnogo obshchestva v Drevnej Rusi*. Leningrad. [in Russian].
- Tolochko, A.P. (2007). Letopisnye "gorozhane" i "mestichi". *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye: Politicheskie instituty i verkhovnaya vlast: XIX Sborniya pamyati oblena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terentevicha Pashuto (Moskva, 16–18 aprelya 2007 g.): Materialy konferentsii*. Moskva. [in Russian].
- Tolochko, P.P. (1989). *Drevnerusskij feodalnyj gorod*. Kiev. [in Russian].
- Tolochko, P.P. (1997). Liubetskyi zizd kniaziv. *Liubetskyi zizd kniaziv v istorychnii doli Kyivskoi Rusi: Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 900-littiu zizdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Vilkul, T. (2009). *Lyudi i knyaz v drevnerusskikh letopisyakh serediny XI–XIII vv.* Moskva. [in Russian].
- Zavadskaya, S.V. (1978). O "startsakh gradskikh" i "startsakh lyudskikh" v Drevnej Rusi. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye*. Moskva. [in Russian].

⁶⁶ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.911.

⁶⁷ Там же. – Стб.898.

⁶⁸ Там же. – Стб.905.

⁶⁹ Див.: Талочко А.П. Летописные «горожане» и «местичи». – С.257–261.

Volodymyr RYCHKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Sector of Research on the History of Kyivan Rus,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

From the History of City (Self)Governance of Kyivan Rus

Abstract. The article considers the organization of city government in Kyivan Rus. **Aim of the work** is to study the development of forms of municipal government and to clarify the competencies of community (zemstvo) and mandatory government. **The methodological principles** of the study are determined by the universal principle of historicism with its inherent methods of hermeneutic procedures and the content of the analysis of the language code of chronicle texts. **The scientific novelty** of the work is to clarify the legal and political identity of the urban communities of Kyivan Rus. **Conclusions.** The study did not confirm the self-sufficiency of viche meetings of citizens. The viche did not become a full-fledged institution of municipal self-government in Kyivan Rus. The community could control the activities of the prince's administration and recognized the right to choose a prince, but its administrative and judicial municipal independence was limited. Relations between the prince and the city community in Kyivan Rus times have not yet taken root in strong legal forms. The prince's property rights, the political autonomy of the city, and the legal status of the citizens were not protected by immunity. The institution of feudal immunity as a form of political power is formed in Eastern Europe only at the turn of thirteenth – fourteenth centuries. At this time, the participation of citizens in the socio-political life of Halychyna and Volyn is becoming more pronounced. Cities in which trade and usurious capital was concentrated, qualitatively new forms of organization and municipal jurisdiction of communities were born, which acquired a separate legal and political identity and became a catalyst for the emergence of South-Western Rus in the late thirteenth century, inherent in the standards of the European West signs of feudalism.

Keywords: Kyivan Rus, city, community, viche, prince, voivode, governing bodies, self-government.